

Zieliński, Stanisław

Kultura regionu radomskiego na tle jego dziejów : (zarys)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 14, 34-38

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Zieliński

Kultura regionu radomskiego na tle jego dziejów /zarys/

Region radomski, utożsamiany najczęściej z przedrozbiorowym powiatem radomskim, obejmuje międzyrzecze Pilicy, Wisły i Kamiennej, zamknięte od zachodu Garbem Gielniowskim Gór Świętokrzyskich i dopływem Pilicy - Drzewiczką. Granice jego są więc naturalne. Historycznie stanowi teren przejściowy pomiędzy Mazowszem a Małopolską, swoiste pogranicze, na który miały wpływy oba te potężne regiony. Wynikało to zapewne z dawnych podziałów plemiennych, które z kolei miały wpływ na ukształtowanie się późniejszych podziałów administracyjnych państwowych i kościelnych. Zaliczały one Radomskie do Małopolski i diecezji krakowskiej, wyłączając jego północne obrzeże, tzw. Zapilcze, do Mazowsza i archidiecezji gnieźnieńskiej. Od zachodu osadnictwo sieradzkie i łęczyckie zatrzymało się na Drzewicze, tworząc wyraźnie odrębne kulturalnie Opoczyńskie /też małopolskie/. Od wschodu szczelną granicę stanowiła Wisła, choć leżąca za nią Ziemia Stężycka była związana administracyjnie z Radomiem, a Lubelskie było też małopolskie. W takim stanie rzeczy Radomskie wytworzyło pewnie cechy charakterystyczne, choć oczywiście bardziej małopolskie, świadczące o jego odrębności kulturalnej. Procesy te najgłębiej dotychczas badał Karol Potkański. Pierwsze ślady pobytu człowieka na tym terenie są datowane od 100 do 8 tys. lat p. n. e. i sięgają starszej epoki kamiennej - paleolitu, kiedy grupy koczowników pojawiały się w ciepłych okresach międzylodowcowych /Góra Puławska nad Wisłą i Zwoleń/. W środkowej epoce kamiennej - mezolicie, około 8-4 tys. lat p. n. e., nastąpiła zmiana trybu życia na osiadły, powstały odkrywkowe kopalnie krzemienia /Polany, Orońsko/ i jego obróbki, pojawiły się początki rolnictwa i hodowli. W miejsce luźnych grup /hord/ kształtują się rody - związki spokrewnionych rodzin macierzystych. Powstają lokalne tradycje i nawyki kulturalne, m. in. pogrzebowe. W młodszej epoce kamiennej - neolicie, 4-1,7 tys. lat p. n. e., człowiek przyswoił sobie uprawę roli i hodowlę bydła oraz życie osiadłe. Nastąpił postęp w wydobywaniu i obróbce krzemienia /kopalnie szybowe z chodnikami w Krzemionkach Opatowskich na prawym brzegu Kamiennej/, poznania, zbierania i przechowywania roślin, a także w wymianie handlowej i żegludze. Powstały nowe ważne dziedziny wytwórczości; garncarstwo, tkactwo i pierwsze wyroby z miedzi. Życie społeczne osiągnęło poziom organizacji plemiennych, powstały osiedla o cechach obronnych. Pojawiły się

ślady ciałopalnego obrządku grzebalnego. Tzw. kultura pucharów lejkowatych wytworzyła najstarszą ludność autochtoniczną tej ziemi. Jednak mało urodzajne gleby oraz duże zalesienie nie sprzyjały tu gęstszemu osadnictwu, stąd tzw. osadnictwo wyspowe nad rzekami i na żyzniejszych glebach.

Większa stabilizacja nastąpiła w epoce brązu, 1700 - 700 lat p. n. e., której cechą były narzędzia, broń i ozdoby wytwarzane ze stopu miedzi z cyną. Wystąpiły początki użycia siły pociągowej zwierząt, rozwoju handlu i wytwórczości rzemieślniczej oraz rozwarstwienie wspólnoty rodowej i niewolnictwo. W tzw. kulturze trzcinieckiej, 1500 - 1300 lat p. n. e., wystąpiła ceramika sznurowa i pochówki w pozycji skurczowej, natomiast w tzw. kulturze łużyckiej- wysoki rozwój malowanej ceramiki i zwyczaj ciałopalenia z grobami kloszowymi /Gulin nad Radomką/, który wiąże się z bezpośrednimi przodkami Słowian. Od 750 roku p. n. e. dominującym surowcem staje się żelazo, najpierw importowane, a potem rodzime, rozpowszechnione przez Celtów, którego stosunkowo często odkrywano „skarby” świadczą o zamożności mieszkańców /Gulin nad Radomką/. Powstały grody obronne ze sztucznie sypanymi wałami i stożkami. Wyodrębnia się kultura przeworska, 120 - 100 lat p. n. e., w rozwiniętym rzemiośle i tzw. grobach jamowych /Brzeski nad Drzewiczką/, która dała zrąb plemionom zachodniosłowiańskim, oraz tzw. okres rzymski, od IV wieku n. e., o żywych kontaktach handlowych /szlaki bursztynowe, znaleziska pieniędzy i wyrobów, m. in. wzdłuż Radomki/. Powstają miejsca kultowe, okolonowane kamiennymi wałami; Brzeski nad Drzewiczką /II wiek p. n. e./, Otałażka nad Mogielanką, lewym dopływem Pilicy /IV - V wiek n. e./, mające zapewne związek ze świętokrzyską Łysą Górą. Wzrost zaludnienia w epoce żelaza powodował zanikanie ruchów osadniczych w VIII - IX wieku i stabilizację plemienną. Słabszy zasięg Mazowszan dotarł do Kamiennej, młodszy oparł się o Radomkę, której międzyrzecze z Pilicą stało się kulturalną i administracyjną granicą Małopolski i Mazowsza. Plemię Radomierzan lub wódz Radom czy Radomir dały początek silnemu ośrodkowi władzy w Radomiu. Otaczały go na pograniczach liczne grodki miejscowych wielmożów na Zapilczu, od strony Wisły i na Grzbiecie Gielniowskim. Nowe władztwo piastowskie w X wieku przebudowało całość zjednoczonego państwa polskiego. W miejsce zniesionych gródków, powstały silne, nowe grody, rządzące okręgami osadniczymi, które później nazwano kasztelami; Radom, Sieciechów, Skrzynno i Solec nad Wisłą. Te zaś podporządkowane większemu ośrodkowi w Sandomierzu tworzyły prowincję, dzielnicę, księstwo, województwo. Panujący wpływa na kierunki osadnictwa i rodzaj własności /nadania, kolonizacje, trakty handlowe/. Część zachodnią i południową Puszczy Radomskiej zajmują Odrową-

żowie, północno-zachodnią Łabędziowie w Skrzynnie, nadwiślańską Toporczykowie w Sieciechowie, okolice Iłży biskupi krakowscy, a środkowa z Radomiem i okrojoną tzw. Puszcza Kozienicką, pozostaje własnością panującego. Liczne enklawy wypełnia drobne rycerstwo, tworzące skupiska rodowe Owadów, Lisów, Boskich i innych.

Grody kasztelańskie tworzą sieć osad służebnych, w których rozwija się rolnictwo i rzemiosło, opactwa benedyktyńskie w Sieciechowie i na Łysej Górze - sieć prepozytur misyjnych /taką był początkowo także Radom/, a nad Kamienną wyrasta ośrodek cysterski w Wąchocku. Nie sprzyjają rozwojowi gospodarczemu liczne walki i spory dzielnicowe. Dotkliwie zniszczenia powodują najazdy Tatarów w 1241 i 1260 roku, sięgające po Iłżę, Sieciechów i Stromiec.

Ożywienie gospodarcze następuje w 2. poł. XIII wieku wraz z napływem osadników z zachodu, organizacją gmin na nowym prawie magdeburskim, ożywieniem wymiany towarowo-pieniężnej, czynszową reformą agrarną i początkami eksportu zboża. Korzystniejsze prawo magdeburskie otrzymują: Iłża w 1239 r., Radom w 1364 r., w XV wieku Ryczywół, Odrzywół, Zwoleń, Drzewica, Głowaczów i Szydłowiec. Powstałe w nich budowle obronne i sakralne oraz ich wyposażenie są do dziś śladami późnego gotyku w Radomskiem.

Za Jagiellonów nastąpił rozkwit gospodarczy, który trwał do początków XVII wieku. Rozwinęło się górnictwo i hutnictwo w Chlewiskach, garncarstwo w Iłży, garbarstwo i tkactwo w Radomiu, cegielnie w rozbudowujących się miastach. Wznoszone są wspaniałe budowle, jak zamek i ratusz w Szydłowcu czy ratusz w Iłży. Wzrasta liczba studentów radomskich w Uniwersytecie Krakowskim, a nawet za granicą. Wielu z nich, piszących się z Radomia, stało się potem szerzej znanymi bakałarzami czy profesorami, a Mikołaj z Radomia został uznany za wybitniejszego kompozytora staropolskiego. Na wyżynach renesansowej poezji stanął Jan Kochanowski. Obok niego tworzyli inni Kochanowscy: dwaj bracia, Mikołaj, autor *Rotuła*, i Andrzej, pierwszy tłumacz *Eneidy* Wergiliusza, oraz bratanek Jana, Piotr, znakomity tłumacz arcydzieł włoskich: *Goffreda* abo *Jerozolimy* wyzwolonej Tassa i *Orlanda* szalonego Ariosta. Zwiększający się eksport zboża powoduje rozwój folwarku pańszczyźnianego, zakładanie nowych wsi na karczunkach leśnych. Wtedy Sebastian Fabian Klonowic spławia zboże Wisłą ze swej wsi w dobrach sieciechowskich i po wrażeniach podróży pisze poemat przygodowo-dydaktyczny *Flis*, to jest spuszczenie statków Wisłą. Wraz z handlem wiślanym pojawiają się kupcy szkoccy, którzy w okolicznych miasteczkach osiadają i dochodzą do względnej zamożności.

Reformacja doprowadza do zamiany większości kościołów w zbory ariańskie, luterskie i kalwińskie. Nowa wiara upowszechnia biblię i literaturę teologiczną, głównie polemiczną, drukowaną w pobliskim Rakowie za Kamienną. W Jedlińsku nad Radomką arianie prowadzą szkołę średnią, która po ich wypędzeniu zachowuje swój status gimnazjalny i kształci okoliczną młodzież szlachecką pod nadzorem Akademii Krakowskiej.

Rokosz Zebrzydowskiego, który miał tu swe ognisko i epilog w 1607 roku pod Guzowem, powoduje zniszczenie wielu wsi i miast. Nieszczęścia dopełnia w pół wieku później potop szwedzki i najazd Rakoczego. Wyludnienie i spustoszenie regionu było tak ogromne, że wiele wsi znikło bezpowrotnie, a miasta niektóre nigdy nie podniosły się do poprzedniego stanu. Upadek gospodarczy pogłębiają grasujące zarazy, a wraz z nimi rozpacz, którą barokowym wierszem o morowym powietrzu z przejściem opisał Hiacynt Przetocki. Wojny, nietolerancję, procesy o czary, upatrywanie we wszystkim zła, upadek szkolnictwa rozświetla przybycie do Radomia w końcu XVII wieku pijarów i założenie przez nich szkoły średniej. Dopiero pod koniec XVIII wieku występują próby ożywienia gospodarczego, które ucinają wojny i ostatni rozbiór.

Wiek XIX podnosi Radom do rangi miasta departamentowego, wojewódzkiego, gubernialnego. Rozbudowa miasta, uprzemysłowienie i ożywienie gospodarcze, budowa dróg i kolei pociąga za sobą rozwój szkolnictwa, kultury, piśmiennictwa, drukarni, księgarń i bibliotek. Upadek rolnej gospodarki pańszczyźnianej, szczególnie po zniesieniu pańszczyzny i utracie darmowego pracownika, powoduje przeniesienie się ziemiaństwa do miast i zasilenie mieszczaństwa i jego inteligencji urzędniczej. Za nią dąży bezrolny chłop do tworzącego się przemysłu. Ten ostatni zasila przedsiębiorca niemiecki i ruchliwy żywiol żydowski. Powstania i dążenia niepodległościowe, a potem socjalne, tworzą z miasta i jego satelitów powiatowych ośrodki o znacznym potencjale umysłowym. Budzi się zainteresowanie regionem, tak jego przeszłością jak i współczesnością. Pierwsze takie prace powstają jeszcze w końcu XVIII wieku. Wybijają się dwaj pijarzy: Franciszek Siarczyński, historyk i pisarz polityczny, proboszcz kozienicki, a po latach pierwszy dyrektor biblioteki ossolińskiej we Lwowie, a po nim Józef Gacki, aktywny uczestnik obu powstań, proboszcz jedlneński i historyk przeszłości lokalnej. Wiele osób, stąd pochodzących, wyrwało się z lokalnych więzów i oddało swe siły szerszym zadaniom: Oskar Kolberg, Tytus Chałubiński, Jan Bogumił Bloch, Walery Przyborowski, Karol Potkański, Jacek Malczewski.

W Polsce międzywojennej Radom i jego region znalazły się początkowo w tzw. „trójkącie bezpieczeństwa”, a potem w Centralnym Okręgu Przemysłu

słowym. Zlokalizowano tu m. in. zakłady zbrojeniowe w Radomiu i Pionkach, zbudowano linię kolejową do Warszawy. Ożywienie gospodarcze pociągało za sobą rozbudowę miast, a w nich rozwój intelektualny, wyrażający się m.in. w ruchu regionalistycznym, czasopiśmiennictwie szkolnym, literackim, politycznym. Znaczną rolę odgrywały w nich kadry techniczne, wojskowe, lekarskie, nauczycielskie. II wojna światowa spowodowała wielkie zniszczenia materialne i osobowe. Zniszczono prawie całkowicie ludność żydowską i jej materialny i kulturalny dorobek. Przypomnieć tu należy choćby grupę pisarzy żydowskich, wywodzących się z tego regionu, których twórczość oparta na rodzimych realiach, jest wysokiego lotu. Przykładem tego jest wydana dopiero w 1998 roku w języku polskim powieść Jehoszuy Perlego *Żydzi dnia powszedniego*. Powojenne pięćdziesięciolecie, tak różnie teraz oceniane z nadmiarem odcienia politycznego, jest nieporównywalne z żadnym poprzednim okresem. Wynika to choćby z wielkiego postępu technicznego jaki nastąpił, zmian politycznych, społecznych i gospodarczych rozwoju miast i komunikacji, poziomu materialnego ludności, stopnia wykształcenia i świadomości obywateli. Procesy te, zachodzące w całym kraju, mają swoje regionalne i lokalne uwarunkowania. Ich ocena wymaga dystansu czasowego, pozwalającego na pełniejsze spojrzenie.